

'משבר של זכויות ילדים'

פיתוח מדיניות אקלים בישראל
בראי אמנת האו"ם בדבר זכויות הילד.

כתיבה:
עו"ד דניאלה זלוטניק רז
עו"ד ורד וינדמן

יוני 2023

'משבר של זכויות ילדים'

פיתוח מדיניות אקלים בישראל בראי אמנת האו"ם בדבר זכויות הילד.

מסמך זה הינו פרי שיתוף פעולה של המועצה לשלום הילד וארגון אדם, טבע ודין. נוסח דומה של המסמך פורסם לראשונה במסגרת דוח 'אקלים ומשפט: סקירת משפט וחקיקת אקלים' בחודש דצמבר 2022.

א. מבוא: השלכות משבר האקלים על ילדים

לפי דוח ארגון יוניצף (2021), הסיכונים המקושרים לשינויי אקלים, בהם גלי חום, הצפות, חיהום אוויר, משפיעים על מאות מיליוני ילדים¹ ברחבי העולם, לרבות בישראל. כיום, כמעט כל ילד וילדה חשופים ללפחות לסיכון אקלימי משמעותי אחד (99%), ואחוז ניכר מהילדים חשופים למספר סיכונים אקלימיים חופפים, עובדה המגבירה את רמת הסיכון לפגיעה בזכותם לחיים, התפתחות, בריאות, ולמימוש מכלול הזכויות הנוספות המעוגנות באמת האו"ם בדבר זכויות הילד (להלן, 'האמנה' או 'אמנת זכויות הילד').²

ילדים הוכרו זה מכבר כאוכלוסייה פגיעה במיוחד למשבר האקלים. בשל גילם הצעיר והעובדה כי מערכות גופם, יכולותיהם וכשריהם מצויים בהליך התפתחות מתמשך, ילדים נמצאים בסיכון מוגבר לפגיעה פיזית במצבי חירום אקלימיים, (למשל, אבשל ירועי מזג אוויר קיצוני); הם יותר פגיעים למחלות המקושרות לשינויי אקלים ולנזקים שמקורם בזיהומי קרקע, מים ואוויר; והתפתחותם התקינה תלויה במיוחד בשירותים חיוניים - בהם שירותי בריאות, רווחה, הגנה, וחינוך - שפעילותם נמצאת תחת עומס ולחצים בשל השלכות משבר האקלים (למשל, הגדלת מספר פניות לסיוע, אי-מתן שירות במצבי חירום אקלימיים, וכיוצ"ב). בנוסף, ילדים חשופים גם לנזקים פסיכולוגיים ונפשיים עקב משבר האקלים. אלה כוללים, בין היתר, תחושות דכאון, לחץ, וחרדה נוכח השפעות הבלתי הפיכות של משבר האקלים על חייהם ועתידם, טראומה של חשיפה למצבי חירום אקלימיים, ועוד. משאלו פני הדברים, ניכר כי משבר האקלים מעמיד ילדים בסיכון לפגיעה פיזית, פסיכולוגית-נפשית והתפתחותית, וכולל השלכות חמורות לטווח המידי, הקצר, והארוך.³ כך, בעוד שילדים

¹ למען הסר ספק, המונח 'ילד' או 'ילדים' במסמך זה - לרבות 'ילדה' ו-'ילדות'.
² UNICEF (2021), 'The Climate Crisis is a Child Rights Crisis: Introducing the Children's Climate Risk Index', p. 10-11, 27-55. <https://bit.ly/3Zc9CsW>
³ UNICEF, 2021a, לעיל ה"ש 2, עמ' 10-11; UNICEF Innocenti (2014), 'The Challenges of Climate Change: Children on the Front Line', p. 15-25 https://www.unicef-irc.org/publications/pdf/ccc_final_2014.pdf
UN High Commissioner for Human Rights Report, 'Analytical Study on the Relationship between Climate Change and the full and effective Enjoyment of the Rights of the UN High Commissioner of Human Rights Child', p. 3-6. A/HRC/35/13. <https://bit.ly/3nbj4j8>
Committee on the Elimination of Discrimination Against Women, Committee on Economic, Social and Cultural Rights, Committee on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of their Families, Committee on the Rights of the Child, Committee on the Rights of Persons with Disabilities (2019, September 16), 'Joint Statement on "Human Rights and Climate Change"', p. 1-2. Human Rights Council (2018, January 24), 'Report' ('Joint Statement, 2019') <https://bit.ly/3K3sOoK>
of the Special Rapporteur on the issue of Human Rights obligations relating to the Enjoyment of a Safe, 'Special' Clean, Healthy and Sustainable Environment', p. 5-9. A/HRC/37/58. <https://bit.ly/3TCesP6>

אינם אחראים להחלטות ולפעולות שהביאו למשבר האקלים, הם נושאים בעול הכבד של השלכותיו, כיום ולעתיד. במובן זה, הנושא של ילדים ואקלים מהווה גם סוגיה ייחודית של צדק אקלימי,⁴ ומחייב מתן התייחסות מיוחדת לילדים כקבוצת אוכלוסייה פגיעה בפיתוח מענים הנוגעים להתמודדות עם משבר האקלים.

כאמור, משבר האקלים מהווה אתגר משמעותי ביותר להבטחת זכויותיהם של ילדים. בשנים האחרונות, גוברת ההבנה כי למשבר האקלים השלכות חמורות על היבטים רבים בחייהם של ילדים - בהם בריאות, הגנה, רווחה וחינוך - וכי אלה הופכים את משבר האקלים ל-'משבר של זכויות ילדים' (Climate Change is a 'Children's Rights Crisis').⁵ מצב דברים זה מחייב לעמוד על ההשפעות הייחודיות של משבר האקלים על ילדים, ועל האמצעים החקיקתיים, המנהליים, החינוכיים והאחרים הנדרשים להתמודדות והיערכות להשלכות המשבר, תוך מיקוד בזכויותיהם של ילדים ובהבטחת שלומם.

אולם, ילדים אינם רק בבחינת 'קורבנות' של משבר האקלים. ילדים מהווים גם סוכני שינוי ושותפים חיוניים בהתמודדות עם משבר האקלים ברמה המקומית, הלאומית והבין-לאומית. בשנים האחרונות, ילדים - בייחוד בני ובנות נוער - הפכו לגורם מוביל בכל הנוגע לקריאה לפעולה והעלאת מודעות בנושא משבר האקלים. ברחבי העולם, ילדים משמיעים את קולם בנושא זה ומשתתפים באפיקים שונים, לרבות דרך הבעת עמדתם במרחבים הפיזיים והמקוונים המשמשים אותם, ייסוד ארגונים סביבתיים ופעילות בהם, פעולות מחאה, ונקיטת הליכים משפטיים נגד מעשים או מחדלים של מדינות או תאגידים שתורמים למשבר האקלים ולפגיעה בילדים ובזכויותיהם. אולם, כפי שיפורט (חלק ג.1), בעוד שלמשבר האקלים השפעה משמעותית על חייהם ועתידם, ילדים, ככלל, נעדרים השפעה ממשית על מדיניות האקלים. מצב דברים זה ממחיש ביתר שאת את החשיבות שיש לשיתוף ילדים, לשמיעתם, ולהבטחה כי עמדתם ורצונם יזכו למשקל ראוי בהליכי קביעת מדיניות וקבלת החלטות בנושא משבר האקלים.

ההשלכות החמורות של משבר האקלים על ילדים, מצד אחד, והמעורבות של ילדים בכל הנוגע להתמודדות עם המשבר, מצד שני, הביאו למתן תשומת לב רבה יותר לסוגיה של ילדים ואקלים בקרב גופים בינלאומיים, ארגוני זכויות ילדים וגורמי אקדמיה.⁶ תוך הסתמכות על האמנה והפניה לסעיפיה, גופים בינלאומיים, בהם ועדת האו"ם לזכויות הילד (להלן, 'ועדת זכויות הילד'), הדגישו את חובתן של מדינות להבטיח לילדים סביבה בריאה ולהגן על זכויותיהם אל מול השפעות משבר האקלים על ידי נקיטת אמצעים שונים הנוגעים לקידום מדיניות אקלים, לרבות אימוץ חקיקה, פיתוח רגולציה, וייסוד מנגנוני אכיפה ופיקוח יעילים. הכל, תוך

Rapporteur on Human Rights Obligations Report, 2018; הוועדה המיוחדת לענייני התמכרויות, סמים ואתגרי הצעירים בישראל (2021, 14 לדצמבר), התמודדות עם חרדת אקלים: פרוטוקול מס' 18. <https://bit.ly/40aG948>

⁴ המונח צדק אקלימי (או צדק סביבתי) מתייחס להכרה בכך כי בעוד משבר האקלים עתיד להשפיע על כלל האוכלוסייה, אוכלוסיות מודרות ופגיעות - בהן אנשים בעוני, קבוצות מיעוט, ואוכלוסיית הילדים - ייחשפו לסיכונים הסביבתיים בגין המשבר באופן בלתי צודק ולא פרופורציונלי אשר מחרף פערים חברתיים-כלכליים קיימים בחברה. להרחבה: Landrigan, P. J. et al. (2010), 'Environmental Justice and the Health of Children', *Mount Sinai Journal of Medicine*, Vol. 77, p. 178-179. DOI: [10.1002/msj.20173](https://doi.org/10.1002/msj.20173)

⁵ *מרכז השל לקיימות*. <https://heschel.org.il/story/70105>

⁶ UNICEF, 2021a, לעיל ה"ש 2, עמ' 109-111.

⁶ UNICEF, 2021a, לעיל ה"ש 2.

ב. אמנת זכויות הילד. והתייחסותה למשבר האקלים

האמנה מהווה נקודת מוצא לדיון בזכויות ילדים בהקשר של משבר האקלים. היא מחייבת את המדינות החברות בה - לרבות ישראל - לנקוט צעדים חקיקתיים, מנהליים, ואחרים, על מנת להבטיח את מכלול הזכויות באמנה לכלל הילדים, לרבות סעיפים בעלי רלוונטיות להשפעה של משבר האקלים. בנוסף, ומעבר לסעיפיה הקונקרטיים, חשיבותה של האמנה מתבטאת בביסוס של תפיסה חדשה וכוללת ביחס לילדים כסובייקטים, בעלי זכויות וקול משל עצמם, וכחברים פעילים וחשובים (בהווה, ולא רק בעתיד) בחברה, שצריכים להישמע, ולהילקח ברצינות, בכל עניין הנוגע לחייהם, לרבות בקבלת החלטות הנוגעות למשבר האקלים.¹⁰

Doek, J. E. (2019), 'The Human Rights of Children: An Introduction', in Kil Kelly, U. & Lief aard, T. (eds.), *International Human Rights of Children*, Springer (2019). (**'Doek, 2019'** Publication. <https://doi.org/10.1007/978-981-10-4184-6>)

ב. 1. זכות הילד.ה לאי-הפליה ושוויון

1. המדינות החברות יכבדו ויבטיחו את הזכויות המפורטות באמנה זו לכל ילד שבתחום שיפוטם, ללא הפליה משום סוג שהוא, ללא קשר עם גזע, צבע, מין, שפה, דת, השקפה פוליטית או אחרת, מוצא לאומי, אתני, או חברתי, רכוש, נכות, לידה או מעמד אחר, בין אם של הילד, ובין אם של הוריו או אפוטרופסו החוקי .
2. המדינות החברות ינקטו בכל האמצעים המתאימים להבטיח כי הילד מוגן מפני כל צורה של הפליה או ענישה על-יסוד מעמדם, פעילויותיהם, השקפותיהם, או אמונותיהם של הורי הילד, אפוטרופסיו החוקיים, או בני משפחתו.

לזכות זו חשיבות מיוחדת בכל הנוגע למשבר האקלים בשל העובדה כי השלכות המשבר אינן אחידות. שכן, מעבר לפגיעות המיוחדת של אוכלוסיית הילדים ככלל (לעומת מבוגרים) בשל גילם והתפתחותם, ישנה הכרה כי משבר האקלים מחריף מצבי אי-שוויון ופוערים חברתיים-כלכליים קיימים ומעמיד את הילדים הפגיעים ביותר בסכנה להשלכות החמורות ביותר של משבר האקלים. היעדר גישה שוויונית ומלאה של ילדים לשירותים חינוכיים - בהם בריאות, חינוך, דיור והגנה - פוגעת בחוסן שלהם, ומשכך, גם ביכולתם להתמודד עם ההשלכות של משבר האקלים. כך, ילדים באזורים כפריים התלויים בסביבה הטבעית למחייתם, ילדים החיים במדינות מתפתחות או באזורים גיאוגרפיים פגיעים, ילדים עם מוגבלות, וילדים במצבי סיכון - חשופים לפגיעה מוגברת בשל משבר האקלים.¹³

Special Rapporteur on ;10-11 'עמ' 11, לעיל ה"ש 11, Polack, 2010 ;57-81, 13, UNICEF, 2021a¹³
UN High Commissioner of Human Rights, ;17-18 'עמ' 3, לעיל ה"ש 3, Human Rights Obligations Report, 2018
UNICEF (2015), 'Unless We Act ;22-23 'עמ' 9, לעיל ה"ש 9, CRC Committee, 2016a ;6-8 'עמ' 3, לעיל ה"ש 3, 2017
.Now: The Impact of Climate Change on Children', p. 10-11, 15-20. <https://uni.cf/3bTYZbi>

ב. 2. זכות הילד.ה שטובתו תהא שיקול ראשון במעלה בקבלת החלטות (עיקרון טובת הילד.ה)

§13(1) לאמנה

1. בכל הפעולות הנוגעות לילדים, בין אם ננקטות בידי מוסדות רווחה סוציאלית ציבוריים או פרטיים ובין בידי בתי משפט, רשויות מינהל או גופים תחקיתיים, תהא טובת הילד שיקול ראשון במעלה.

הסעיף קובע כי בכל הפעולות הנוגעות לילדים, בין אם ננקטות על ידי המחוקק, בתי המשפט, או רשויות מנהליות, על טובת הילד.ה להיות שיקול ראשון במעלה. הינו, הזכות מטילה על המדינות החברות חובה לבחון ולהעריך את טובת הילד.ה האינדיבידואל (או טובתם של ילדים כקבוצה, לפי העניין), ולהבטיח כי לשיקול זה יינתן משקל רב יותר, לעומת שיקולים ואינטרסים אחרים בקבלת החלטות.¹⁴

עיקרון טובת הילד.ה זכה לדגש משמעותי בדיון במשבר האקלים בשל ההבנה כי עיקר השלכותיו של משבר זה מוטלות לפתחם של ילדים, ושל הדורות הבאים, וכי באי-נקיטת צעדים מתאימים, המדינה מפרה את חובתה להעמיד את טובתם של ילדים כשיקול ראשון במעלה. לפיכך, ועדת זכויות הילד.ה קבעה כי על המדינות החברות לעגן את עיקרון טובת הילד.ה בחקיקה, ולהבטיח את יישומו בקביעת מדיניות, קבלת החלטות שיפוטיות ומנהלתיות הנוגעות לילדים, ובפעילותן של רשויות מדינה - זאת גם, ובפרט, בנושאי סביבה ואקלים.¹⁵

ב. 3. זכות הילד.ה לחיים, הישרדות והתפתחות

§6 לאמנה

1. המדינות החברות מכירות בזכותו הטבעית של כל ילד לחיים.
2. המדינות החברות יבטיחו עד מירב המידה האפשרית את הישרדות הילד והתפתחותו.

הסעיף קובע כי על המדינות החברות באמנה להכיר בזכותו הטבעית של כל ילד.ה לחיים, ולהבטיח 'עד מירב המידה האפשרית' את הישרדות הילד ואת התפתחותו. החשיפה לאירועי קיצון אקלימיים, ההידרדרות הסביבתית, והחשיפה לזיהומי קרקע, מים ואוויר, מעמידה בסכנה את חייהם והישרדותם של ילדים, אשר, כאמור, נמצאים בסיכון מוגבר לפגיעה לעומת מבוגרים.¹⁶

בנוסף, השלכות משבר האקלים פוגעות בזכותם של ילדים להתפתחות. לפי ועדת זכויות הילד.ה, יש לראות ב-'התפתחות' כמונח הוליסטי, ולפרשו באופן הרחב ביותר המביא בחשבון, בין היתר, את ההתפתחות הפיזית, הנפשית, הרגשית, הרוחנית, הפסיכולוגית, הלימודית, והחברתית של הילד.ה.¹⁷ בהקשר זה, השלכות משבר האקלים בתחומי חיים שונים של ילדים - בהם פגיעה בבריאות, במוגנות, ברמת חיים הולמת, ובחינוך - מביאות לאובדן הזדמנויות של ילדים, ומשפיעות על התפתחותם ועל יכולתם לממש את הפוטנציאל שלהם ולמצותו.¹⁸

¹⁴ UN Committee on the Rights of the Child (CRC) (2013, May 29), *General comment No. 14*; לאמנה; §13(1) (2013) on the right of the child to have his or her best interests taken as a primary consideration (art. 3, para. 1), par. 6, 17. CRC /C/GC/14 ('**CRC Committee, 2013**').

¹⁵ CRC Committee, 2013, לעיל ה"ש 14, פס' 14; CRC Committee, 2016a, לעיל ה"ש 9, עמ' 25-23, 30-31.

¹⁶ §6 לאמנה; CRC Committee, 2016a, לעיל ה"ש 9, עמ' 11-13, ר' גם ה"ש 3.

¹⁷ CRC Committee, 2003, לעיל ה"ש 11, פס' 12; ועדת רטלוי, 2003, לעיל ה"ש 9, עמ' 168-172. להרחבה על הזכות להתפתחות וייחודה: Cambridge University Press, 152, 155, (2019), 'Child's Right to Development', p. 152, 155, Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/lawfam/ebaa012>

¹⁸ UNICEF, 2021, לעיל ה"ש 2, עמ' 19-20.

ב. 4. זכות הילד להביע דעה ולהשתתף

12§ לאמנה

1. מדינות חברות יבטיחו לילד המסוגל לחוות דעה משלו את הזכות להביע דעה כזו בחופשיות בכל עניין הנוגע לו, תוך מתן משקל ראוי לדעותיו, בהתאם לגילו ולמידת בגרותו של הילד.
2. למטרה זו תינתן לילד הזדמנות להישמע בכל הליך שיפוטי או מינהלי הנוגע לו במישרין או בעקיפין, באמצעות נציג או גוף מתאים, בצורה המתאימה לסדרי הדין שבדין הלאומי.

הסעיף קובע את זכותו של כל ילד, המסוגל לחוות דעה משלו, להביע את דעתו בחופשיות בכל ענין הנוגע לו, לרבות במסגרת הליכים משפטיים או מנהליים, ומחייבת ליתן משקל ראוי לדעותיו, בהתאם לגילו ומידת בגרותו. הסעיף מעגן את זכותם של ילדים, כיחידים או קבוצה, להביע דעה, להשתתף בהליכי קבלת החלטות הנוגעים להם, ולהשפיע על מגוון נושאים לחייהם (להלן: 'הזכות להשתתפות').¹⁹ הזכות להשתתפות מהווה את אחד החידושים המרכזיים באמנה (לעומת מסמכים בינלאומיים קודמים שעיקרם זכויות ילדים), משקפת הכרה בכבוד הילד. באדם, ומעמידה את הילד, דעותיו, תפיסותיו, ורצונותיו, בלב הליכי קבלת החלטות בנושאים הנוגעים לו.²⁰

הזכות להשתתפות היא אחת מהזכויות המרכזיות בשיח על ילדים ואקלים. ועדת זכויות הילד. הדגישה את המחויבות של המדינות החברות לשמוע ילדים ונוער בנושא משבר האקלים, ובפרט ילדים מאוכלוסיות מוחלשות המושפעות במידה רבה יותר ממשבר האקלים. הוועדה קראה למדינות לנקוט את הצעדים הנדרשים - לרבות בתחום החקיקה, המדיניות, פיתוח שירותים, והקצאת משאבים - על מנת ליתן לילדים את הידע והמידע, התמיכה, ההגנה, הכלים והמרחב הדרושים להם כדי להשתתף, להביע את עמדתם ולהשפיע על קבלת ההחלטות בנושאי סביבה ואקלים.²¹

ב. 5. זכות הילד לבריאות

24§ לאמנה (חלקים נבחרים)

1. המדינות החברות מכירות בזכותו של ילד ליהנות מבריאות ברמה הגבוהה ביותר הניתנת להשגה ולאמצעים לטיפול במחלות ושיקום הבריאות. המדינות החברות ישתדלו להבטיח כי משום ילד לא תישלל הגישה לשירותי טיפול ובריאות.
2. המדינות החברות יפעלו למימושה המלא של זכות כאמור, ובמיוחד ינקטו אמצעים על מנת:
 - א. להקטין תמותת תינוקות וילדים;

[..]

¹⁹ 12§ לאמנה; UN Committee on the Rights of the Child (CRC) (2009, July 20), *General comment No. 12* (להלן, 'CRC Committee, 2009').
²⁰ ועדת רוטלוי, 2003, לעיל ה"ש 9, עמ' 207-208; CRC Committee, 2009, לעיל ה"ש 19, פס' 1, 18; מורג ואח', 2021, לעיל ה"ש 8, עמ' 62-63; Doek, 2019, לעיל ה"ש 10, עמ' 11-13, 15-16.
²¹ CRC Committee, 2009, לעיל ה"ש 19, פס' 12, 125-129; CRC Committee, 2016a, לעיל ה"ש 9, עמ' 15-18; UN Committee on the Rights of the Child (CRC) (2016, December 20-21; עמ' 2, 20-21; UNICEF, 2021, *General comment No. 20 (2016) on the implementation of the rights of the child during adolescence*, 6), par. 2, 12. CRC/C/GC/20. <https://bit.ly/3FKzTbg> (להלן, 'CRC Committee, 2016b').

ג. להיאבק במחלות ובתת-תזונה, לרבות במסגרת טיפול רפואי ראשוני, בין היתר באמצעות יישום טכנולוגיה זמינה והספקת מזון מתאים ומזין ומי שתיה נקיים, תוך התחשבות בסכנות ובסיכונים הכרוכים בזיהום סביבתי;

[..]

4. המדינות החברות מתחייבות לקדם ולעודד שיתוף-פעולה בינלאומי במטרה להשיג בהדרגה מימוש מלא לזכות המוכרת בסעיף זה. בהקשר זה תינתן תשומת-לב מיוחדת לצרכיהן של ארצות מתפתחות.

הסעיף מעגן את זכותם של ילדים לבריאות ברמה הגבוהה ביותר הניתנת להשגה, ולגישה לשירותי בריאות וטיפול. בין היתר, הסעיף מתייחס באופן מפורש לחובת המדינות החברות לנקוט אמצעים על מנת להקטין תמותת תינוקות וילדים, להיאבק במחלות, ולהכיר בסיכונים הכרוכים בזיהום סביבתי - אשר מושפעים גם משינויי האקלים.²²

ועדת זכויות הילד קבעה כי משבר האקלים מהווה את אחד האיומים המרכזיים לבריאותם של ילדים ולהחרפה של פערים בריאותיים בין ילדים. הוועדה הדגישה בהנחיותיה את החשיבות של סביבה מיטיבה לבריאותם של ילדים, ואת ההשפעות השליליות של משבר אקלים על בריאותם הפיזית והנפשית של ילדים, וכן קראה למדינות להבטיח כי שיקולים הנוגעים לבריאות ילדים יועמדו בחזית מדיניות האקלים שלהן.²³

ג. שיתוף ילדים בנושא משבר האקלים

ג. 1. שיתוף ילדים בקביעת מדיניות אקלים

שיתוף ילדים ונוער בקביעת מדיניות הינו נושא מתפתח בשנים האחרונות, הן בתיאוריה והן בפרקטיקה.²⁴ ועדת זכויות הילד. עמדה על החשיבות של שיתוף ילדים בהליכי קבלת החלטות, והכירה בכך כי לילדים נקודת מבט רלוונטיות שיכולה לתרום לקביעת חקיקה ומדיניות מיטיבה.²⁵ כך, ביחס למדיניות אקלים, לשמיעת קולם של ילדים פוטנציאל לקדם מדיניות מתאימה לא רק מבחינת יעדיה והיקפה, אלא גם ביחס לנושאי המיקוד שלה (למשל, חינוך, פנאי, הגנה), וליכולתה לספק מענים רלוונטיים לצרכיהם של ילדים.²⁶

גופים בינלאומיים שונים, לרבות ועדת זכויות הילד, התייחסו לצורך בשיתוף ילדים ונוער בקביעת מדיניות אקלים ובהליכי קביעת תוכניות היערכות אקלימיות ברמה המקומית, הלאומית והבינלאומיות, וקראו למדינות ליצור הזדמנויות לשיתוף ילדים בהליכי קבלת החלטות הנוגעות לאקלים ולסביבה. בין היתר, על המדינות להבטיח כי השיתוף האמור יהא משמעותי ויקנה משקל ראוי לעמדות והצעות הילדים; כי הוא יתבצע במסגרת

²² 24§ לאמנה; CRC Committee, 2016a, לעיל ה"ש 9, עמ' 6-9.

²³ UN Committee on the Rights of the Child (CRC) (2013, April 17), *General comment No. 15 (2013) on the right of the child to the enjoyment of the highest attainable standard of health (art. 24)*, par. 5, 49-50. להרחבה על ההשלכות הבריאותיות של משבר האקלים על ילדים: Landrigan et al, 2010, לעיל ה"ש 4; UNICEF, 2021a, לעיל ה"ש 2, עמ' 27-55.

²⁴ ר' למשל, Forde et al. (2020), 'The Right of Children to Participate in Public Decision-Making Processes', Save the Children Publication. <https://bit.ly/3ymP0TG>

²⁵ CRC Committee, 2009, לעיל ה"ש 19, פס' 3, 12, 122, 127-128; CRC Committee, 2016b, לעיל ה"ש 21, פס' 23-25.

²⁶ CRC Committee, 2016a, לעיל ה"ש 9, עמ' 19-20; UNICEF, 2021, לעיל ה"ש 2, עמ' 20-21, 94; Joint Statement, 2019, לעיל ה"ש 3; Polack, 2010, לעיל ה"ש 11, עמ' 10.

מנגנוני היועצות מותאמים ונגישים לילדים; וכי הוא יכול להליך הערכה של הליך השיתוף, על בסיס מדדים ברורים, ביחס לאיכות ההשתתפות והשפעתה.²⁷

אולם, במדינות רבות, ילדים עדין זוכים להתעלמות בכל הנוגע לקביעת מדיניות אקלים ותוכניות רבות להיערכות אקלימית לא מתייחסות באופן מפורש לסיכונים ולצרכים הייחודיים של ילדים.²⁸ כך, מחקר של יוניצף (2021) שבחן תוכניות אקלימיות (Nationally Determined Contribution-NDC) העלה כי רק ל-34% מהמדינות שקבעו תוכנית כאמור יש תוכניות רגישות לילדים (Child-Sensitive), כלומר, תוכניות השמות דגש על היבטי חוסן אקלימי מיוחדים לילדים, כגון חינוך. בנוסף, בעוד ש-89% מהמדינות שקבעו NDC ערכו הליכי שיתוף ציבור בשלב גיבוש התוכנית, רק 12% מתוכן ציינו כי הליכי השיתוף כללו ילדים.²⁹ מעבר לאתגרים 'הכלליים' לשיתוף ילדים בקביעת מדיניות (למשל, תפיסה חברתית שרואה ילדים כחסרי ידע, יכולת או כישורים לתרום בנושאי מדיניות, היעדר מנגנוני היועצות ושיתוף מותאמים לילדים, חשש לשיתוף 'סמלי' של ילדים מבלי שניתן להם הזדמנות להשפעה של ממש, וכיוצא'ב), ניתן לזהות גם חסמים הייחודיים להשתתפות בתחום האקלים, בהם היעדר ידע מספק לילדים בנושא, והעובדה כי השיח בתחום נתפס כמאוד מקצועי ומדעי.³⁰

ג. השתתפות ילדים דרך ייזום והצטרפות להליכים משפטיים בנושאי אקלים וסביבה

ילדים מממשים את זכותם להשתתף בנושא משבר האקלים גם דרך ייזום או הצטרפות להליכים משפטיים בנושאי אקלים וסביבה, הן ברמה המדינתית (לרבות בישראל), והן ברמה האזורית. מרבית מהליכים משפטיים אלה הינם מתחום דיני נזיקין או המשפט המנהלי, ומתנהלים נגד מדינות או תאגידים בגין מעשה או מחדל שלהם אשר, לפי הנטען, החריפו את משבר האקלים ובתוך כך פגעו בזכויותיהם כילדים.³¹ על אף שישנם חסמים לניהול הליכים משפטיים בנושא משבר האקלים (למשל, זכות עמידה, קשיי הוכחה, יצירת קשר סיבתי בין שינויי האקלים לפגיעה בזכויות, ועוד), הליכים אלה מהווים הזדמנות ייחודית לפתח באמצעות המשפט את ההגנה על זכויות ילדים, ולקדם את יישומן בהקשר של משבר האקלים. משכך, נודעת חשיבות מיוחדת להסרת חסמים בפני קיום

²⁷ CRC Committee, 2009, לעיל ה"ש 19, פס' 132-134; CRC Committee, 2016a, לעיל ה"ש 9, עמ' 14-20, 34; UNICEF, 2021a, לעיל ה"ש 2, עמ' 20; Human Rights Council, 2020, לעיל ה"ש 7, פס' 9; 'Making Climate and Environment Policies for & with Children and Young People', p. 16-17. <https://bit.ly/3yYjQCT> (להלן, 'UNICEF, 2021b').

²⁸ UNICEF, 2021a, לעיל ה"ש 2, עמ' 23; Polack, 2010, לעיל ה"ש 11, עמ' 10, 12; Harris, C. (2021), 'Looking to the Future: Including Children, Young People and Future Generations in Deliberations on Climate Action', p. 2-5, *COST Action Constitution-Making and Deliberative Democracy Working Paper Series 11*. <https://bit.ly/408lvBr>.

²⁹ Nationally Determined Contribution (NDC) היא תוכנית אקלימית לאומית להפחתה של פליטות גזי חממה והיערכות להשפעות משבר האקלים. אימוץ תוכנית כאמור, ועדכונה התקופתי, הינו חובה לכל מדינה שהינה צד להסכם פריז משנת 2015. UNICEF, 2021b, לעיל ה"ש 27, עמ' 2-4.

³⁰ CRC Committee, 2009, לעיל ה"ש 19, פס' 135; CRC Committee, 2016a, לעיל ה"ש 9, עמ' 19-20; UNICEF, 2021, לעיל ה"ש 2, עמ' 94, 111; Polack, 2010, לעיל ה"ש 11, עמ' 10.

³¹ ישנם תיקים רבים ברמה המדינתית, האזורית, והבינלאומית בנושא משבר אקלים והשפעתו על זכויותיהם של ילדים: Wewerinke-Singhe, M. 'Climate Change Litigation Databases Website (n.d.)'. <http://climatecasechart.com/> (2021, October 28), 'Case Note: Communication 104/2019 Chiara Sacchi et al. v. Argentina et al.', *Leiden Children's Rights Observatory*. <https://bit.ly/3LOMRs6> (להלן, 'Wewerinke-Singhe, 2021'). לענין השתתפות ילדים בהליכים משפטיים בישראל בהקשר של משבר האקלים: בג"ץ 7815/20, צלול - עמותה לאיכות הסביבה ואח' נ' המועצה הארצית לתכנון ובניה ואח' (15.03.2021).

הליכים משפטיים בתחום משבר האקלים בכלל, ובקרב ילדים בפרט, במטרה להבטיח את זכותם לגישה לערכאות, ולקבלת סעדים מתאימים, במקרה של פגיעה.³²

בראי בינלאומי, יצוין כי בחודש אוקטובר 2021 קיבלה ועדת זכויות הילד.ה החלטה משמעותית בתיק הנוגע להגנה על זכויות ילדים מפני השלכות משבר האקלים. ההחלטה דנה בפניה שהוגשה לוועדה על ידי 16 ילדים ממדינות שונות, ביניהם הפעילה בתחום האקלים גרטה טונברג, נגד מספר מדינות (ארגנטינה, ברזיל, צרפת, גרמניה וטורקיה). הילדים טענו בפנייתם כי המדינות לא פעלו באופן מספק להפחתת פליטות גזי חממה ומשכך תרמו להחרפת משבר האקלים ולהפרה של זכויותיהם לפי האמנה, בפרט, זכותם לחיים, הישרדות והתפתחות; לבריאות; לתרבות; וזכותם כי טובתם תהא שיקול ראשון במעלה בקבלת החלטות.³³ בעוד שהוועדה דחתה את הפניה עצמה מטעם 'טכני' של היעדר קבילות, החלטתה כללה מספר קביעות חשובות וחדשניות בכל הנוגע להליכים משפטיים הנוגעים למדיניות אקלים בכלל, וביחס לזכויות ילדים, בפרט. כך, ההחלטה מעבירה מסר למדינות החברות באמנה בכל הנוגע לחשיבות מתן גישה לערכאות לילדים בנושאים הנוגעים למשבר האקלים. בנוסף, ההחלטה קובעת סמכות שיפוט רחבה בנושאי אקלים, מכירה בקשר הסיבתי בין פעולות ומחדלים של מדינות בנושא אקלים לפגיעה בזכויות ילדים לפי האמנה, וכן כוללת בתוכה חידושים לגבי שמיעה ומעורבות של ילדים בהליכים משפטיים כאמור.³⁴

עם פרסום החלטתה, ועדת זכויות הילד.ה הכריזה כי בכוונתה לפתח הערה פרשנית ייעודית על זכויות ילדים, סביבה ומשבר האקלים. הערות פרשניות מהוות מסמכים מנחים למדינות החברות בכל הנוגע ליישום האמנה וסעיפיה בנושאים מסוימים. לאחרונה, הוועדה פרסמה טיוטה של ההערה הפרשנית לצורך קבלת התייחסויות, כאשר הנוסח הסופי צפוי להתפרסם במהלך שנת 2023. הטיוטה קובעת כי מטרת ההערה הפרשנית הינן להדגיש את הצורך הדחוף להתייחס להשפעות של נזקי סביבה ושינויי אקלים על ילדים; לקדם תפיסה של זכויות ילדים בהקשרי סביבה; ולהבהיר מהן המחויבויות של המדינות החברות, ולהנחות אותן ביחס לצעדים

³² Human Rights Council, 2020, לעיל ה"ש 7, פס' 7; CRC Committee, 2016a, לעיל ה"ש 9, עמ' 21-22.
³³ Communication to the Committee on the Rights of the Child in the case of Sacchi et al. v. Argentina and 4 Others., p. 77-91, 23.09.2019. <https://bit.ly/3OLmZMh>
האופציונאלי של האמנה בנושא מנגנון הגשת פניות (Communication Procedures). למידע נוסף על הגשת פניות: Human Rights Council (2011, July 14), Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on a Communications Procedure', Resolution / adopted by the Human Rights Council. A/HRC/RES/17/18 Grover, S.C. (2015), 'Children Defending their Human Rights Under the CRC Communications Procedure: On Strengthening the Convention on the Rights of the Child Complaints Mechanisms', Springer Publications.

³⁴ UN Committee on the Rights of the Child (2021, November 11), Decision adopted by the Committee under the Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on a Communication Procedure, concerning Communication No. 107/2019, par. 8. 9.7-9.14. CRC/C/88/D/107/2019. <https://bit.ly/3Paqggob>
החידושים בשמיעה ומעורבות של ילדים בהליך כללו (1) פגיעה מקוונת של ועדת זכויות הילד.ה עם הילדים העותרים, בה ניתנה להם הזדמנות להסביר כיצד משבר האקלים השפיע על חייהם, ולהביע את עמדותיהם, ו-2) פרסום מכתב נלווה להחלטה לעותרים (ולילדים בכלל) הכולל הסבר ידיותי על עובדות המקרה, ההחלטה ונימוקיה: Office of the High Commissioner for Human Rights (2021), 'Open Letter to the Authors'. <https://bit.ly/3litrld>
ביקורת על החלטת הוועדה לדחות את הפניה: Wewerinke-Singhe, 2021, לעיל ה"ש 32.

החקיקתיים, המנהליים והאחרים הנדרשים ביחס לילדים וסביבה.³⁵ טיטות ההערה הפרשנית מתייחסת בהרחבה לזכויות מרכזיות באמנה בנושא ילדים ומשבר האקלים, בהן הזכויות שנסקרו במסמך זה.³⁶ בפרט, טיטות ההערה הפרשנית מדגישה את החשיבות של הזכות לחינוך בהקשר של משבר האקלים ואת הצורך במתן חינוך סביבתי מותאם לילדים; היא קוראת למדינות לנקוט צעדים על מנת לשתף ילדים בהליכי קבלת החלטות וקביעת מדיניות בנושאי סביבה ואקלים; והיא מתייחסת לצורך להבטיח לילדים גישה להליכים משפטיים ולסעדים מתאימים בתיקים הנוגעים למזקים סביבתיים ולפגיעה בזכויותיהם כילדים.³⁷ עוד צוין כי במסגרת הכנת ההערה הפרשנית, הוועדה ערכה היועצויות - פיזיות ומקוונות - עם אלפי ילדים מ-103 מדינות על מנת לאפשר להם להשפיע על תכני ההערה הפרשנית ועל המלצותיה.³⁸ כך, פרסום ההערה הפרשנית יהווה צעד משמעותי בפיתוח הנושא של זכויות ילדים ומשבר האקלים בראי האמנה, ויסייע בהתוויית הפעולות של מדינות, בהן ישראל, בהקשר זה.

ד. המשמעויות היישומיות של האמנה - לקראת מדיניות אקלים מבוססת זכויות ילדים

בישראל?

ההכרה במשבר האקלים כ-'משבר של זכויות ילדים' אינה סמלית או הצהרתית, אלא טומנת בחובה חובות קונקרטיות המוטלות על המדינות החברות באמנה, ובתוך כך ישראל, לנקוט בצעדים חקיקתיים, מנהליים, חינוכיים ואחרים כדי להבטיח את מכלול זכויותיהם של ילדים, ואת שלומם, נוכח השלכות משבר האקלים - כעת ולעתיד.

על בסיס מסמך זה, ניתן לזהות מספר צעדים תשתיתיים שעל מדינת ישראל לנקוט. צעדים אלה מהווים המלצות 'מסגרת' בתחום זכויות ילדים ואקלים, ויש להמשיך ולפתח את הנגזרות האופרטיביות שלהן. כך, על ישראל לנקוט את הצעדים המרכזיים הבאים:

1. אימוץ מדיניות אקלים

על משרדי הממשלה הרלוונטיים לאמץ מדיניות אקלים המתייחסת מפורשות להשלכות הייחודיות והחמורות של משבר האקלים על ילדים, באופן המציב את זכויותיהם של ילדים, טובתם וצרכיהם במרכז

³⁵ Office of the High Commissioner for Human Rights Website (2021, June 4), 'The UN Committee on the Rights of the Child commits to a new General Comment on Children's Rights and the Environment with a UN Committee on the Rights of the Child ;Special Focus on Climate Change'. <https://bit.ly/3ZcmxuW> (CRC) (2022). *Draft General Comment No. 26 on Children's Rights and the Environment with a Special Focus on Climate Change*. Par. 6-8, 11. <https://bit.ly/42upuu1> (להלן, 'CRC Committee, 2022'). להרחבה על הערות פרשניות ומעמדן: in 'General Comments' Alston, P. (2001), 'The Historical Origins of the Concept of Human Rights Law', in Boission de Chaznoumes et al. (eds.), *The International Legal System: In Quest of Equity and Universality*, Martinus Nijhoff. <https://doi.org/10.1163/9789004479012>

³⁶ CRC Committee, 2022, לעיל ה"ש 35, פס' 16-30, 50-58.

³⁷ לעיל, פס' 31-38, 56-58, 67-70.

³⁸ UN Office of the High Commissioner for Human Rights Website (2021, December 9), 'Draft ;2-3 פס' שם, General Comment No. 26 on Children's Rights and the Environment with a Special Focus on Climate Change'. <https://bit.ly/40yCNI1> United Nations General Comment No. 26 on Child Rights, <https://childrightsenvironment.org> Environment and Climate Change Advisory Team (2022), 'Report of the first Children and Young People's Consultation'. <https://bit.ly/3LG4dYd>

קבלת ההחלטות (Child Rights-Based Approach).

במסגרת זו, על המדינה להבטיח כי עיקרון טובת הילד.ה מעוגן כשיקול ראשון במעלה בכל הנוגע לנקיטת צעדים ופעולות להתמודדות עם משבר האקלים והיערכות אליו, ברמה הלאומית והמקומית. כמו כן, על מדיניות ותוכניות אקלימיות לשים דגש מיוחד על ילדים מקבוצות מיעוט, ילדים המשתייכים לקבוצות אוכלוסייה מוחלשות, וילדים המתגוררים באזורים שפגיעים יותר להשלכות הקיצוניות של משבר האקלים. בנוסף, יש להבטיח כי ביצוע מעקב אחר יישום מדיניות ותוכניות אקלים יכלול גם איסוף ועיבוד של מידע ונתונים סטטיסטיים המתייחסים להשפעתם על ילדים.

2. הקצאת משאבים ממשלתית לטובת שירותים חיוניים לילדים

על משרדי הממשלה הרלוונטיים לפעול, לרבות דרך שיתופי פעולה בין-משרדיים ובין-מגזריים, לחיזוק החוסן של שירותים חיוניים לילדים (בריאות, חינוך, רווחה, הגנה וכיוצ"ב). זאת, הן על מנת להבטיח את המשך פעילותם במצבי חירום אקלימיים, והן על מנת לאפשר את היערכותם למענים הנדרשים לילדים נוכח משבר האקלים. לצורך כך, ישנה חשיבות מיוחדת בהקצאת המשאבים הכספיים, האנושיים (כוח-אדם) והטכנולוגיים הנדרשים לשירותים חיוניים אלה.

3. עיגון זכות ההשתתפות של ילדים במנגנוני קבלת החלטות בנושאי אקלים

על קובעי מדיניות בכנסת, משרדי ממשלה, וברשויות המקומיות להבטיח את זכותם של ילדים להשתתף ולהביע את עמדתם בכל הנוגע למשבר האקלים, ותוך כך ליתן לעמדתם משקל ראוי בהליכי קבלת החלטות. לצורך כך יש לנקוט את הצעדים הבאים:

א. עיגון זכותם של ילדים ונוער להשתתפות בעיצוב מדיניות בחקיקה: על חקיקה כאמור לאפשר לילדים ונוער להביע את עמדתם ולהשתתף בנושאי מדיניות הנוגעים לחייהם, ככלל, ובנושאי סביבה ואקלים בפרט. כמו כן, על החקיקה להסדיר את הליכי השיתוף ועקרונותיהם, ולקבוע את חובתם של מקבלי ההחלטות לציין בהחלטה את המשקל שניתן לעמדתם של ילדים ונוער בקבלת ההחלטה.

ב. פיתוח מנגנוני היועצות עם ילדים ונוער: יש לפתח מנגנונים שיאפשרו שיתוף ילדים ונוער בקביעת מדיניות וקבלת החלטות בנושא משבר האקלים. בפרט, יש להבטיח כי (1) מנגנונים אלו תומכים בשיתוף משמעותי של ילדים ונוער, ומאפשרים דיאלוג בינם לבין מקבלי ההחלטות בכנסת, בממשלה וברשויות המקומיות; (2) כי הם נגישים לכלל הילדים באופן שוויוני, ובפרט לילדים מקבוצות מיעוט, ילדים המשתייכים לקבוצות מוחלשות בחברה, וילדים המתגוררים באזורים פגיעים יותר להשלכות הקיצוניות של משבר האקלים; ו-(3) כי הם כוללים מרכיבים של משוּב וביקורת לבחינת איכות ההשתתפות והשפעתה.

עוד מוצע כי פיתוח מנגנוני היועצות כאמור ייעשה על ידי משרדי הממשלה בשיתוף פעולה עם ארגוני חברה אזרחית, בפרט ארגוני סביבה וארגוני זכויות ילדים. בהקשר זה, חשוב לציין את תוכנית 'פרלמנט הנוער' של המועצה לשלום הילד לשיתוף נוער בקביעת מדיניות המהווה דוגמא מובילה

בישראל למנגנון שיתוף והיועצות כאמור.³⁹ תוכנית פרלמנט הנוער בשנת 2022 כללה קבוצת היועצות ייעודית בנושא 'השתתפות ילדים ונוער בנושא משבר האקלים' אשר במסגרתה התקבלו מבני ובנות נוער תובנות והמלצות רלוונטיות ביותר ליישום בהקשר הישראלי.⁴⁰

ג. שיתוף ילדים ונוער בעיצוב מדיניות האקלים ברמה המקומית והארצית: יש להבטיח כי במסגרת קביעת מדיניות אקלים ותוכניות היערכות אקלימיות, לסוגיה, ברמה הארצית או מקומית, יש לכלול הילכי שיתוף ציבור, ובתוך כך שיתוף של ילדים ונוער. במסגרת זו, יש ליתן לילדים ונוער הזדמנות להשפיע על תכני התוכנית, יעדיה, היקפה, והמלצותיה ככלל, ובנושאים הנוגעים לחייהם (למשל, חינוך), בפרט.

ד. הכשרה לקובעי מדיניות העוסקים בסוגיות משבר האקלים: על מנת לאפשר השתתפות משמעותית של ילדים ונוער, על משרדי ממשלה בשיתוף ארגוני חברה אזרחית, בפרט ארגוני זכויות ילדים, לפתח ולקיים הכשרות מקיפות, מעשיות ותקופתיות על השתתפות ילדים לקובעי מדיניות העוסקים בסוגיות משבר האקלים. על הכשרה כאמור לכלול, בין היתר, מידע על זכותם של ילדים ונוער להביע את עמדתם ולהשתתף, יתרונות השיתוף, ועקרונות לקיום שיתוף ושיח משמעותיים (למשל, כיצד לדבר עם ילדים ונוער, התמודדות עם חסמים להשתתפות, ועוד).

ה. תמיכה בהתארגנויות ופעילויות ילדים ונוער הנוגעות למשבר האקלים: על משרדי ממשלה ורשויות מקומיות, לתמוך ביחומות ופעילויות שמאורגנות על ידי ילדים, וארגוני ילדים, בנוגע למשבר אקלים ברמה הבינלאומית, הלאומית, והמקומית, ולעודדן. בפרט, על המדינה לנקוט בצעדים חקיקתיים ואחרים כדי להבטיח את חופש הביטוי של ילדים ונוער ואת זכותם להתארגן ולהתאגד סביב נושא משבר האקלים באופן בטוח ומוגן, זאת הן במרחב הפיזי והן במרחב המקוון.

4. **הבטחת הגישה לערכאות לילדים במקרי פגיעה מהשפעות משבר האקלים**

על קובעי מדיניות בכנסת ובמשרדי ממשלה לנקוט בצעדים הנדרשים על מנת להבטיח את גישתם של ילדים לערכאות במקרים בהם זכויותיהם וטובתם נפגעו בשל פעולות או מחדלים של המדינה, רשויותיה או תאגידים עסקיים, שהביאו להחרפת השלכות משבר האקלים ולפגיעה בילדים. במסגרת זו, על המדינה לוודא כי האפיקים להגשת פניות ותלונות לגופים רגולטוריים ושיפוטניים בנושאי סביבה ואקלים הינם נגישים ומותאמים לילדים; כי ההליכים המשפטיים עצמם מותאמים לילדים, ובכלל זה מבטיחים את זכות העמידה שלהם ואת זכותם לייצוג; וכי הם מאפשרים פסיקת סעדים אפקטיביים ומתאימים לצרכיהם.

³⁹ נעמת ע. & זלוטניק ר, ד (2023). 'פרלמנט הנוער לשיתוף בני ובנות נוער בקביעת מדיניות - סיכום פרויקט לשנת 2022', עמ' 9-12. <http://bit.ly/3mUk63j> (להלן, 'נעמת & זלוטניק ר'); המועצה לשלום הילד, 'פרלמנט הנוער: מודל למימוש הזכות להשתתפות של ילדות, ילדים ונוער: סרטון'. <https://bit.ly/3M3eEFB>; אתר המועצה לשלום הילד, 'פרלמנט הנוער'. <https://bit.ly/3unRobB>.
⁴⁰ נעמת & זלוטניק ר, לעיל ה"ש 41, עמ' 33-38.

5. הכללת חינוך בנושא האקלים בתוכנית הלימוד ובהכשרות למורים

על משרד החינוך להטמיע את נושא משבר האקלים בתוכנית הלימוד לכלל הכיתות, באופן מותאם גיל, ובשפה מובנת וידידותית לילדים, וכן במסגרת ההכשרות המקצועיות למורים. על חינוך כאמור לכלול, בין היתר, למידה מעמיקה על משבר האקלים, הגורמים המשפיעים עליו, והשלכותיו בהווה ובעתיד; השפעת משבר האקלים על זכויות ילדים; מעורבותם של ילדים בנושא משבר האקלים, ואפיקי ההשתתפות בנושא

זה בישראל.⁴¹

⁴¹ על מחויבות לחינוך בתחום שינויי אקלים בישראל: משרד החינוך, 'חינוך בתחום שינויי האקלים'. <https://meyda.education.gov.il/files/GAP/Aklim.pdf>. להמלצות הנוער בענין חינוך אקלימי ויישומו, ר' נעמת & זלוטניק ח, 2022, לעיל ה"ש 39, עמ' 36.